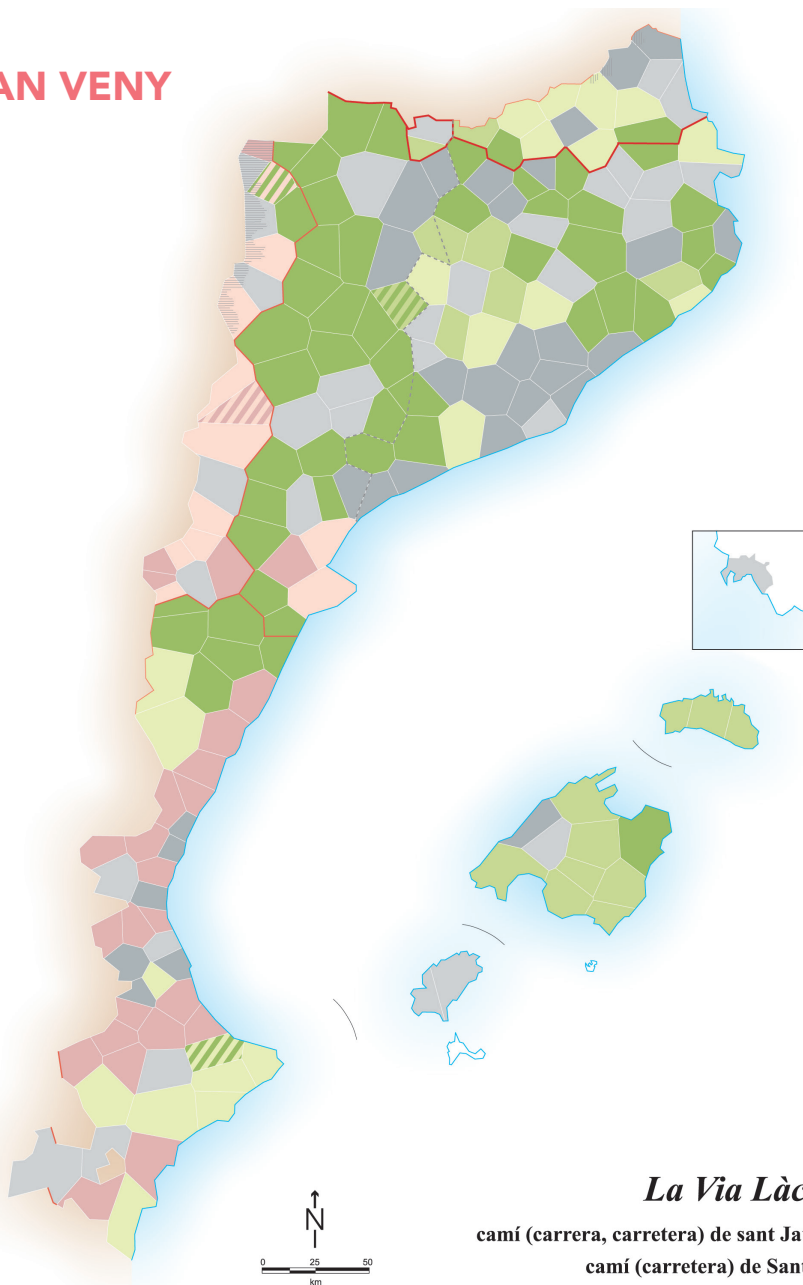

Variació i norma en la llengua catalana

JOAN VENY

La Via Làctia

camí (carrera, carretera) de sant Jaume,
camí (carretera) de Santiago

Joan Veny

VARIACIÓ I NORMA
EN LA LLENGUA CATALANA

Publicacions de l'Abadia de Montserrat
2022

Amb el suport de

Primera edició, novembre de 2022

© Joan Veny, 2022

La propietat d'aquesta edició és de
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Ausiàs Marc, 92-98 – 08013 Barcelona

ISBN: 978-84-9191-244-6

Dipòsit Legal: B. 16943-2022

Imprès a Gráficas Rey

Disseny de la coberta: Jordi Avià

PRESENTACIÓ

El contingut del llibre gira entorn de la variació en el temps i l'espai i l'accés de variants dialectals a la norma. S'hi procedeix a un estudi dels factors històrics, geogràfics, socials i interns i a una caracterització del català medieval, un estadi pràcticament insensible als castellanismes, amb un fons compartit amb l'occità, que influeix en el català septentrional, mentre que un cert pes de l'aragonès es limita al valencià, aspectes que s'illustran amb un bon nombre de mapes. S'analitza després la contribució a la lexicografia d'autors com Joan Esteve, Onofre Pou, Antoni Font, Pere Torra, Joan Lacavalleria i Carles Ros (segles xv-xviii), i se'n precisen les fonts respectives i el grau de fidelitat a l'àrea dialectal pròpia de cada autor, una actitud que més tard es repetirà en l'obra restauradora de Fabra i els seus continuadors amb un impuls participatiu del model lingüístic.

La bibliografia lingüística sobre el català va concedir un lloc especial al problema de la seva filiació, si gal·loromanisme o iberoromanisme. Aquí intentem mostrar que més que de filiació, que implica dependència, es tracta de relació: el gal·loromanisme —millor occitanisme— es fa ostensible en una afinitat occitana (per alguna raó s'ha parlat de llengües bessones) que es manifesta des dels orígens, amb especial efecte en el rossellonès i al llarg de segles, mentre que en lloc d'iberoromanisme hauríem de parlar de castellanització des del s. xviii, amb el benentès de compartir un fons comú iberoromànic. Cal remarcar que, tot i la presència substanciosa d'immigrants occitans a Catalunya, entre els segles xiv i xviii, tan visible en l'onomàstica, aquella pràcticament no ha tingut efectes lingüístics en la configuració general del català.

La cultura popular té un cert paper en els noms del 'camí de Sant Jaume', que s'analitzen històricament. Uns són moderns (*Via Làctia*, *Galàxia*), tribut del castellà, com el calc *camí de Santiago*; altres, els més freqüents, s'han format amb un nucli, *camí*, *carretera*, seguit del nom del sant, *de Sant Jaume*, noms que s'haurien d'obrir a la normativa. La creativitat del poble genera canvis en l'antropònim (*Miquel*, *Joan*, *Pere*, *rei en Jaume*) i, a l'hora d'interpretar el nom, la fantasia popular atribueix la faixa lluminosa a Sant Jaume perseguint moros o a la pols que hauria deixat el cavall del rei En Jaume.

En la qüestió relativa a la introducció de diatopismes en la llengua general, la línia inclusiva que notàvem en els nostres lexicògrafs continua en estudiosos com Manuel Milà i Fontanals i Josep Calveras, que, tanmateix, reserven l'ús de certes formes normatives, segons les àrees diatòpiques, a un registre popular (cartes familiars, per exemple) mentre que Fabra apostarà per una integració d'elements dialectals, d'acord amb criteris selectius, en la normativa general, com després faran Moll i Sanchis Guarner amb el balear i el valencià respectivament i, d'una manera més desenvolupada, el *Diccionari de la llengua catalana* (DIEC) de l'Institut d'Estudis Catalans. Finalment l'exploració de les dades geolingüístiques, unida al seu prestigi social, dona peu a noves propostes d'adopció de dialectalismes.

En suma, el lector trobarà en aquest llibre noves aportacions a la diacronia, la sincronia i la normativa com són una descripció de les característiques del català medieval en funció de la variació; la inclusió de dialectalismes en la lexicografia antiga i moderna, amb abundosa exemplificació, cartografia i especificació de fonts; un esplet de noms de la Via Làctia, on es donen la mà tradició i creativitat popular, així com un nou plantejament dels conceptes de gal·loromanisme i iberoromanisme i un complement a la nòmina de cognoms catalans de procedència occitana.

Em plau expressar la meua sincera gratitud a Núria Jolis, per la confecció de mapes, així com a Montserrat Roma, que a més de col·laborar en el disseny de la coberta, també ha procedit a una atenta revisió del text. Hi afegeixo volenterós l'ajut de Joan Ramon Veny i l'amatença amical de l'editor Josep Massot i la col·laboració eficaç de Núria Mañé.

I

Diatopia

1. LA VARIACIÓ DIATÒPICA EN EL CATALÀ ANTIC

INTRODUCCIÓ

1. L'encapçalament d'aquest capítol fixa els dos eixos del tema que tractarem: la *variació* dialectal dins l'*espai* de l'edat mitjana quan el llatí ja havia esdevingut un romanç diferenciat (segles VII-XV). Veurem, doncs, elements lingüístics que, en passar a l'edat moderna, han canviat de forma i/o de contingut, altres que sobreviuen fossilitzats en l'onomàstica o encastats en una frase feta, altres que han estat substituïts per unitats diferents. Els dialectes reflectiran sovint estadis intermedis de l'evolució de la llengua, que eren presents en la documentació, però absents de la llengua normativa. Analtzarem els factors d'aquests canvis i les àrees que, en la llengua actual, es manifesten fidels al passat.¹

DEL LLATÍ ESCRIT AL LLATÍ COL·LOQUIAL

2. Els romans, en la seva expansió per les terres de la Mediterrània, van transmetre la seva llengua i la seva cultura als pobles ocupats, que, enlluernats per la superioritat de la seva civilització («La baignoire romaine a conquis la Gaule», deia amb humor un historiador francès), van abandonar —tret d'una part de Bascònia a la península Ibèrica— la seva llengua pròpia per adoptar la dels ocupants, és a dir, el llatí, en la modalitat parlada, que es diferenciava en força aspectes del llatí escrit, clàssic, culte. Així, en morfologia s'usava col·loquialment *paupera*, f. de *pauper*, que era l'única forma del llatí clàssic («pauper mulier non paupera mulier», corregia l'Appendix Probi; cat. *pobre, pobra*) o bé *socra*, f. de *socrus* («socrus non socra»; cat. *sogre, sogra*); en fonètica, *oclus*, origen de l'ulterior *ull/ui*, substituïa *oculus*, que, si hagués evolucionat

1. Em plau expressar el meu profund agraïment a Montserrat Roma pel disseny dels onze mapes que il·lustren aquest treball; també a José Enrique Gargallo, Josep Martines i Manuel Pérez Saldanya per l'atenta revisió del text i els seus suggeriments.

al romanç, hauria donat *ògul; en lèxic assistim a substitucions lexe-màtiques, com la de *equus* per *caballus*, que va perdre el sentit deprecia-tiu que tenia (de feina, castrat) o a canvis morfològics, com *acucula*, origen del cat. *agulla*, en comptes de *acus*, o bé al canvi semàntic d'un mot: *minare*, del llatí rural, derivat de *minae* 'coses penjades sobre' va esdevenir sinònim de 'amenança' i d'aquí el cat. *menar* (i occ. *menar*, fr. *mener*) 'amençar', pels crits del pastor amenaçant el ramat, que va passar a 'conduir', aplicat primer al ramat, després a un vehicle ('menar la nau') i també a 'guiar', 'endur-se', 'fer funcionar (un aparell)', 're-menar'. Pel que fa a la sintaxi, la tendència perifràstica es nota en la substitució de conjuncions per locucions conjuntives, com *per ço*, *car* o *perquè* (< *per què*) que succeeixen *quia* o *quōd*; o en l'eliminació de casos de la declinació per donar cabuda a formes circumloquials, com AD PĀTREM per reemplaçar PĀTRI.

AFINITATS DEL LLATÍ VULGAR DE LA TARRACONENSE AMB ALTRES ÀREES

3. El llatí vulgar presentava més afinitats amb unes àrees llatines que amb altres. Així, el llatí occidental parlat a l'est de la península Ibèrica tenia notables afinitats amb el de la Gàl·lia, com la simplificació de la -LL- en casos com *STĒLLA* > *estela*, amb diferenciació de quantitat (E i L llargues en llatí clàssic) o, en lèxic, un clar distanciament del parlat de la resta de la Península enfront de coincidències amb el llatí gal·lo-romànic, visible en *MANDŪCĀRE*, origen del cat. *menjar* (oc. *menjar*, fr. *manger*), oposat a *COMĒDERE*, origen del cast. i port. *comer*, paral·lelisme que es repeteixen sovint en casos com *AVUNCŪLUS* > *oncle*, *BULLIRE* > *bullir*, *DE MĀNE* > *demà*, etc., enfront de *THĪUS* (cast. *tío*), *FERVĒRE* (cast. *hervir*), *MĀNEĀNA* > cast. *mañana*, etc., respectivament. Aquestes afinitats augmenten al llarg dels segles, com veurem més tard.

La situació lateral de la península Ibèrica ha propiciat certes coincidències amb l'àrea romànica més oriental, el romanès, per la tendència a l'arcaisme; així, *ĒQUA* presenta derivats tant en romanès (*iapă*) com en les llengües iberoromàniques (cat. *egua*, cast. *yegua*, port. gall. *egua*).

D'altra banda, alguns mots llatins només han deixat descendents en català, com és *INDĀGĀRE* > cat. ant. *enagar* 'incitar', *ŌRA* > *vora*, *DĒNSĀRE* > *desar*, *ĪGNŌRĀRE* > *enyorar*, *DĒLĪRIUM* > *deler*, el regional *CONĒSTĀ* > *congesta*, el mot del mar *PISTRĪCE* > *pestriu* 'tipus de mus-sola'.

FACTORS DE DIVERSIFICACIÓ

4. Hem de pensar que aquest sistema de llatí parlat a l'est peninsular no era uniforme sinó que presentava esquerdes, fissures aquí i allà, condicionades per diversos factors: entre els colonitzadors hi havia oscos i úmbrics, que parlaven una varietat de llatí (deien *mannare* per *mandare*, *inder* per *inter*); els parlants anteriors a l'arribada dels romans, en aprendre la nova llengua, hi van transmetre alguns dels seus hàbits lingüístics (com un locutor català bilingüe, en parlar castellà, pronuncia *lo[z]* *hombres*, o la *-l* molt velar de *animal*, etc.); la romanització no es va gestar de cop, sinó per fases, al llarg de set o vuit segles, i el llatí que hi arribava podia haver canviat segons la cronologia del poblament; les tribus de l'època preromana i la seva divisió, a vegades reflectida en límits diocesans posteriors, podien provocar canvis, com més tard els deguts als pobles invasors com els visigots i, més tard, ja constituït el romanç, els francs i els àrabs, sense oblidar les migracions de pobles, com la del occitàns al nord del domini. A aquests factors històrics cal afegir els geogràfics, que hi tenen relació, com les àrees d'adstrat (Occitània, Aragó), o el paper de les ciutats, difusores d'innovacions; les muntanyes, que poden ser fronteres de comunicació i, per tant, també lingüístiques; els rius, que poden senyalar límits o facilitar expansió de novetats; la situació insular, amiga de l'arcaisme; els boscos i aiguamolls, que poden esdevenir espais de frontera lingüística. I encara, un altre factor evident, que és el canvi a l'interior del sistema, sense agents externs.

Aquest llatí vulgar un xic clivellat al llarg dels anys de romanització, si hagués continuat la seva presència i evolució, hauria generat un mosaic dialectal semblant al d'Itàlia.

DEL ROMANÇ AL CATALÀ

5. El llatí col·loquial portat pels romans s'allarga fins als segles VII-VIII, quan es realitza el pas a un romanç separat, diferent del llatí. És aleshores quan té lloc la conquesta musulmana i el repoblament successiu de les terres conquerides, fins a la línia Lleida-Tarragona a la part peninsular, i a les Balears. Fins al s. XII pel que fa a Tortosa, Lleida, Fraga, i al s. XIII, pel que fa a València i les Balears, el solar del futur domini de la llengua catalana quedarà partit en una àrea de parla semítica (àrab) al sud, i una altra de parla romànica (evolució del llatí), al nord. La frontera unia les poblacions de les Borges del Camp, l'Aleixar, Vimodí, la Pobla de Mafumet.

En el sector romànic d'aquest solar xapat en dos tenen lloc diversos fets: *a)* presència, fins cap al s. x, d'una població basca o bascoide en l'àrea pirinenca, que deixa alguns descendents toponímics del seu parlar; *b)* nova introducció de germanismes; *c)* contigüïtat del romanç català amb Occitània i incorporació primerenca d'elements occitans, que serà una constant específicament en català septentrional.

FORMACIÓ DEL DOMINI LINGÜÍSTIC CATALÀ

6. Amb l'anomenada «Reconquesta cristiana» i ulterior repoblament de l'espai ocupat pels sarraïns, s'expandeixen cap al sud i les Illes colonitzadors del nord, parlants de dialectes constitutius, derivats *in situ* del llatí, i que són portadors del català, sobretot occidental per al valencià, i oriental pel que fa al balear (segles VII-XIII). En aquesta etapa i en el seu resultat cal tenir en compte el possible paper del mossàrab (o, com es vol ara, «romandalusí» o «romanç andalusí»), especialment en valencià, al qual s'havia donat importància, però que ara és substituït, raonablement, per la influència aragonesa, a causa de la notable presència de repobladors d'aquesta procedència. Pel que fa a l'Alguer, aquesta ciutat, incorporada amb Sardenya al reialme català (s. XIV), va mantenir amb força puresa el català rebut de la metròpoli, però, cap al segle XVI, arran del despoblament de la ciutat i el seu camp a causa de les epidèmies, va rebre una forta immigració sarda que va alterar notablement el sistema primigeni de l'alguerès, tot i mantenir la seva estructura bàsicament catalana.

UNITAT I DIVERSITAT DEL CATALÀ

7. No hem de posar en dubte la unitat del català, indiscutible des d'una perspectiva estàndard, unificadora, però també en qualitat de llengua històrica, diatòpica. Ens referim al sistema vocàlic o al lèxic bàsic general (*braç, genoll, peu, cama*, etc., amb l'esperable variació fonètica); o a algun canvi general, com la palatalització de L- inicial en [ʎ], tot i la inèrcia del codi escrit a mantenir la l- gràfica: LŪNĀ > *lluna*, LŌCU > *lloc* (⇒ capítol de Fonologia). Els cultismes en són una excepció: [eclipsi] *lunar*, [història] *local*, tot i que a voltes són arrossegats per la força d'aquesta llei universal del català: **llamentar*, **lliteratura*, **llingüística*, elements rebutjats per la futura normativa. El fet que el català consti de dialectes constitutius (septentrionals) i dialectes conse-

cutius (meridionals i insulars) ha conferit al català una fesomia particularment homogènia que, en el futur, faria possible una llengua comuna amb notable participació diatòpica i no basada en un model unidialectal. Aquesta unitat, relativa, es reflecteix en el codi gràfic utilitzat en totes les àrees del català medieval, unitat impulsada per la Cancelleria reial (per ex., *-ch* final de *rich*, *y* semivocal de diftongs decreixents, com *may*, *rey*). Tanmateix es donen casos de variació que afecta consonants palatals, com el fonema [ɲ], representat sovint per *ny*, però també *yn*, *ynn*, *n*, *y*; o el fonema [ʎ], que oscil·la entre *l*- inicial (*loc* ‘lloc’) i altres posicions (*escudela*), *yll* (*veyllesa*) o *ll* (*aquell*); el llatí condiciona algunes formes (*occasió*; *spirits*) i fins ultracorreccions (*dampnatges*); tampoc falten els polimorfismes (*Johan/Juan*). Algunes grafies d’una *scripta* regional reflecteixen hàbitus fonètics particulars, com en cat. nord-occidental la desinència *-e* de PI 3 (*passe*, *pose*) o en mallorquí la *a* tònica per a expressar la neutra accentuada (*rabre* ‘rebre’), amb una tradició que s’allarga per a certs mots fins al s. XIX.

Però, tota llengua natural, producte de l’evolució humana, presenta variació en tots els sectors de la llengua: uns elements desapareixen, i uns altres hi fan acte de presència, uns altres alteren la seva forma i/o contingut. Els factors d’aquesta variació són: històrics, geogràfics, socials, interns, i sovint interactuen.

FACTORS HISTÒRICS

8.1. *El substrat*

8.1. La subsistència de mots pertanyents a les llengües parlades abans de la romanització, és a dir, els casos de substrat, és un tema sobre el qual planen interrogants respecte a l’origen concret. Nosaltres només tindrem en compte si els mots o noms de lloc són preindoeuropeus o indoeuropeus; en el primer cas, si són ibèrics o bascos i, en el segon, si celtes o paraceltes («sorotàptics», segons la denominació de Joan Coromines).

Generalment els mots de substrat apareixen tant al nord com al sud i a les Illes, és a dir, tant en els dialectes constitutius com en els consecutius. Així, quant als relatius a l’iber i al basc, *argelaga*, *mata*, *barranc*, *barraca*, *bassa*, etc. es troben a tot el domini com a resultat de la colonització del País Valencià i les Balears amb gent procedent dels comtats septentrionals, occidentals o orientals respectivament; són una excepció *carrasca* ‘alzina’ (veg. mapes 1 i 15) i l’absència de *galàpet* (o una

variant) en valencià postmedieval, mot que va ser substituït per *sapo*, però deixant supervivents en forma de locucions (*ser un galipau* ‘ser un bord, un pillet’) o derivats (*caragol calapater*). Alguns formen part del sistema comunicatiu d’una àrea, com *isard* ‘cabirol’ (cf. arag. *ixardo*, etc.) i *llenasca* ‘llosa gran’; altres viuen com a noms de lloc, especialment al nord (*Aro*, *Àneu*, etc.), probablement deixalles d’una població iberobasca, que mantingué la seva parla fins prop del segle x (potser *ixordiga* ‘ortiga’); alguns d’aquells topònims (*Aran*, *Bescaran*, *Urtx*, *Blanes*, etc.) van tenir anterior vida apel·lativa (*quer* ‘roca’ → *Queralt*, *Queralbs*, etc.; *muga* ‘fita’ → *La Muga*, diferent de l’homònim fluvial *la Muga* < *Samuga* < *SAMBUCA*). Pel que fa als celtismes, aquests solen ser d’àrea extensa, com *bres* (der. *bressol*), *bresca*, *artiga*; sovint cognats de l’occità, com *bruc*, *cama* (de l’arada), *ble*, *avenc*, *rusc*, *banya*, *tancar*, etc., o incorporats al llatí (*carro*), a voltes amb localització només septentrional, com *rega* (< *riga* < **RĪCA*) (veg. mapa 2). Alguns apel·latius podrien haver arribat a Catalunya des d’Occitània, com *breny* ‘segó’ (part occidental del rossellonès), probablement des del gascó, mentre que la toponímia és abundosa (*Besalú*, noms en *-ac*, etc.).

8.2. *El superstrat germànic*

La presència dels germànics va ser substancial, amb una seqüela lingüística important. El seu estudi, tanmateix, presenta problemes com saber si el mot s’havia incorporat al llatí vulgar o tardà, si procedia directament del gòtic o del fràncic o si havia arribat a través d’una altra llengua; sovint assistim a discrepàncies d’interpretació entre especialistes com Ernst Gamillscheg i Joan Coromines. Pertanyen al gòtic *guàrdia*, *fang*, *bramar*, *estona*, *ric*; compartits sovint amb altres llengües: *gana*, *esquella*, *moca*, *trescar*, etc.

La contribució franca, posterior, afavorida per les relacions de la Marca Hispànica amb l’Imperi carolingi, es fa patent en mots d’àrees semàntiques diverses com *guardó*, *esparver*, *alena*, *gratar*, *òliba*..., força estesos, però alguns limitats al Principat, com l’esmentat *jaquir*, canviat en *gicar*; altres, absents avui del valencià, com *gaire*, s’hi havien usat anteriorment. Altres, com *buc*, un dels substituïts del llatí *ALVEARIUM*, que, en lluita amb els preromans *rusc* i *arna*, els aragonesos *colmena* i *baso* i l’innovador *casa d’abelles*, apareix en català septentrional, balear i part del valencià, on ja es documenta des del s. XIII, a voltes convivint amb *colmena* (veg. mapa 3). Convertida en moda social, l’antroponímia medieval va rebre l’onomàstica catalana de noms d’origen gòtic i fràncic: *Bernat*, *Arnau*, *Berenguer*, *Otger*, *Mir*, etc., usats com a

noms de pila o de cognoms, incorporats eventualment a la toponímia (*Requesens, Vilopriu*).

8.3. *El «superstrat» àrabic*

Se sol parlar de superstrat àrab, denominació que s'ha de matisar. L'àrab arriba amb la conquesta i repoblament musulmà a la meitat meridional del romanç que el llatí vulgar hi havia generat, i, en tot cas, se superposa a l'hipotètic romanç (mossàrab) que s'hi parlava, del qual es dubta que tingués vigència davant la pressió dels vencedors, posseïdors d'una cultura superior. Si s'entén superstrat com a llengua dels dominadors d'un territori, que adopten la dels dominats però infiltrant-hi elements propis, com hauria passat amb l'ocupació franca de l'àrea del romanç gal·loromànic septentrional (responsable de l'allargament de les vocals en posició lliure i subsegüent diftongació [NÖVU > *nuef* > *neuf*]), aleshores el nom no seria adequat. Caldria parlar més aviat d'«adstrat àrab», per la contigüïtat de l'àrea semítica amb la romànica, amb influència d'aquella per la situació de veïnatge i sobretot pel seu prestigi cultural. És així com alguns arabismes ja guaiten en obres d'autors del Principat, com *jarra* (*Vides de sants rosselloneses*, s. XIII) o *talaia, tambor, tanda*, presents en el *Llibre dels feyts* de Jaume I, que apareixen amb freqüència en un context sarraí. La influència es fa visible en casos de la llengua antiga (*atzebib* 'pansa', *almatrac* 'matalàs') i els nombrosos d'àmbit general català, mantinguts actualment, referents a les àrees temàtiques més diverses, com *carxofa, séquia, jàssera*, etc., que, per la seva documentació (*assèquia*, s. XI) o àrea de difusió (arriben fins al rossellonès *jàssera, carxofa*, i a voltes a l'occità), depenien d'una civilització potent i innovadora. En canvi, alguns arabismes ubicats només en el valencià (*faneca, tafulla, atzucac, tabac, bellota, tramús, alficòs, dacs, almàssera* [veg. mapa 4]) han de ser atribuïts al contacte directe amb la població musulmana (recordem que els moriscos no van ser expulsats fins l'any 1609), i transmesos a la llengua dels nous dominadors catalans, com va passar en el balear, que, potser per la seva situació isolada, ha mantingut *tafona* 'molí d'oli' (veg. mapa 4), *a betzef* 'abundosament', *estormia* 'mena de puf', no tants com el valencià. El menorquí, potser pel fet d'haver continuat amb dominació musulmana cinquanta anys més que la resta de les Illes, ha retingut arabismes propis, com *ramadam* 'gatzara' o el manteniment de la bilabial originària en *arro[b]a* enfront del general *arro[v]a*. A voltes els dialectes consecutius han rebut dos arabismes diferents per al mateix referent, com són *almàssera*, del valencià, i *tafona*, del mallorquí, tots dos per a 'molí d'oli' (veg. mapa 4).

La toponímia és on s'han refugiat descendents àrabs, pocs a la Catalunya Vella (*Gallifa*) i més al País Valencià i Mallorca (*Vimbodí*, *Russafa*, *Alzira*, *sa Ràpita*). També l'antroponímia: *Binimelis*, *Bennàsser*, *Massot*, potser *Gamundí*.

Recordem que elements gramaticals importants, com *hasta*, es van introduir tard en català com a resultat de la interferència castellana, arribada fins al rossellonès.

8.4. *Mossàrab?*

Durant algun temps, s'ha donat importància a la influència del mossàrab (o romanandalusí), és a dir, el romanç parlat pels cristians que, després de la conquesta sarraïna, devien conviure amb els àrabs. Jo mateix vaig cedir a aquest corrent a propòsit de *catxel* i altres; però avui el coneixement més profund que tenim d'altres llengües (d'adstrat, l'aragonès) o de la circulació de mots a la Mediterrània, ens ha detret d'aquestes influències especialment pel que fa als mots comuns: *colombaïre* és mot modern; *fardatxo* és manlleu de l'aragonès (veg. mapa 5); *alatxa* prové de dialectes italomànics, etc.² Capítol a part mereixen els topònims on les petjades de l'antic romanç llevantí són defensables: a les Balears, *Petra*, *Campos*, *Lluc*, *Capocorb*, a voltes alterats, *Es cocó de l'Ancai* 'alcaid [del castell]' (illa de Cabrera); al País Valencià, *Muro*, *Pego*, *Llombai*, etc.

8.5. *Adstrat*

Les àrees contigües al domini català (occità, aragonès, castellà) participen de l'*adstrat*, relacionat evidentment amb factors històrics. Pel que fa al rossellonès s'ha parlat sovint del gal·loromanisme del català, un concepte massa vague, més lligat sobretot a la relació (i parentiu) amb l'occità. A part de la influència antiga per raons literàries, l'emigració constant entre els segles XIV i XVII per tot el domini i les afinitats degudes a una continuïtat d'àrea lingüística, allunyada del castellà (*blat*, *glop*, *galta/gauta*, *ceba*, etc.), si ens centrem en el rossellonès, hem de reconèixer l'entrada d'occitanismes, que contrasten amb els equivalents de la resta del domini (*cilles* 'celles', *teta* 'mamella', *feda* 'ovella'; veg. mapa 6), la desinència *-i* del present d'indicatiu, etc. de documentació almenys des del s. XIII, occitanismes exportats per parlants de l'àrea veïna, per via geogràfica (collada de les Ares, coll de Jau, vall de l'Agli,

2. Per a aquest tema, vegeu, entre altres, els treballs de Massot (1989), Colón (1993), Casanova (2001), Martines (2011), Veny (2002a, 2011).

serralada de les Corberes) o d'una antiga convivència; penetració que continuarà posteriorment, més enllà de l'edat mitjana (*cavalla* 'egua', *rovill* 'rovell', *margue* 'màneg', etc.) amb presència de motius (*Boyer*) i cognoms (*Capdet*) de segell occità. És interessant de remarcar que la notable afluència d'occitans per tot el domini a causa de la sobrepoblació, la recerca de feina o les guerres de religió, només van tenir efectes lingüístics en l'onomàstica (*Porcell*, *Golard*, *Clausell*, *Mirabent*, etc.), potser amb l'excepció de *bitxo/vitxo* o *esmolet*. Resten a part, fora de l'adstrat, els termes especialment mariners, entrats i propagats per la costa mediterrània (i a voltes arribats fins a Andalusia), com *garneu*, *remendar*, *coment* 'juntura de les taules del buc d'una embarcació', *alatxa*, etc.

Un altre adstrat a tenir en compte és l'aragonès: 1) amb afinitats, *ab ovo*, amb els parlars ribagorçans i pallaresos, dialectes constitutius, amb influències recíproques i evolucions pròpies; recordem les palatalitzacions de *cllau*, la interdental /θ/ de *be[θ]ons* 'bessons'; 2) amb asentament de mots o elements gramaticals en valencià, des del moment de la colonització: *llanda*, *sinse*, *lloma*, *colmena* (veg. mapa 3), *gemecar* (veg. mapa 12); o l'ús de la preposició *a* amb acusatiu més freqüent en valencià que en altres variants.

No tenim en compte l'adstrat murcianomanxec, que no va més enllà del segle XVII, relacionat amb immigracions, responsables de substitucions lèxiques, com *pepita* (de cucurbitàcia) 'llavor' o *retama* 'ginesta' (veg. mapa 7).

Encara que els resultats lingüístics no comencin a notar-se fins després de l'època medieval, cal notar que Eivissa, per la proximitat a la costa valenciana i les relacions comercials, religioses i de pesca que s'hi van mantenir, va incorporar al seu sistema dialectal un seguit de mots i hàbitus pròpies del valencià, com és ara *Vicent* 'Vicenç', *resistixen* 'resisteixen' (s. XVI), *paloma* 'papallona', *dacsá* 'blat de moro', *aliacrà* 'icterícia' (veg. mapa 8), *amprar* 'manllevar', etc.

ALTRES FACTORS HISTÒRICS

9.1. No podem eludir alguns repoblaments de menys entitat, com el d'occitans a Mallorca, arran de la participació en la conquesta de l'illa al 1229. Efectivament, segons el *Llibre del Repartiment de Mallorca*, van ser substanciosos els contingents humans de Montpeller, Narbona, Tarascó i sobretot de Marsella (li van correspondre 336 «caballeriae» 'extensions de terra donades en feu'). Alguns noms de persona mallor-

quins del segle XIII corresponen a topònims occitans (*Arles*, *Carcassès*) i alguns elements propis del mallorquí poden tenir a veure amb l'occità, com ja va intuir Coromines: caiguda de *-s-* intervocàlica (*fuell*, *filoa*), accentuació dels enclítics postverbals (*donar-mè*), mots com *gavatx* 'pap', *nigul* 'núvol'; hi podríem afegir la simplificació de geminades en *galina* 'gallina', metàtesis del tipus *prebe* 'pebre', *pradina* 'padrina', assimilacions consonàntiques (*tats* 'taps', *ten d'estiu* 'temps d'estiu'). També la formació del Regne de Mallorca (1276-1349), que comprenia tot l'arxipèlag a més del Rosselló i la senyoria de Montpeller, podia haver generat algunes influències.

Un altre fet important és l'estreta relació de Catalunya amb els genovesos, manifestada amb la seva presència de comerciants a Barcelona, l'ajuda militar, formació de mariners catalans en centres lígurs, etc. Com han mostrat B. E. Vidos i A. Aprosio, l'exportació de noms genovesos del món mariner, sovint presos del grec, cap al català va ser molt forta: en són testimonis *xurma* 'galiots d'una galera', *notxer*, *amant* 'corda per a hissar i arriar l'antena', *artimó* 'vela de popa', *estamenera* 'peça de fusta del costat de la barca', a més d'altres que he posat en relleu, com *pàmfil* 'tipus de vaixell', *ves* 'cadascun dels trossos de tela que formen la vela', *coment*, etc.

9.2. *Francesismes*

La influència francesa va ser forta en el camp de la indústria, la construcció, la cavalleria, l'art, la literatura, la gastronomia, l'heràldica, la marina, etc., especialment durant el s. XVIII, però a l'edat mitjana ja començava a manifestar-se. Alguns mots no han tingut continuïtat després del s. xv, com *camelot*, *xamellot* 'teixit de llana mesclat amb pèl de camell' o *renard*, davant la força dels seus geosinònims *rabosa*, *guineu* i *guilla*; altres com *jardí* van triomfar davant *hort*, que ja en llatí (*HÖRTUS*) tenia aquest significat, a més del de 'clos, propietat tancada de parets'; altres, com *arlot* 'noi de mala vida', s'han refugiat en un dialecte, el balear, on ha vist canviats la forma (*al·lot*) i el contingut desenvolupat, 'noi'; també han tingut una descendència limitada territorialment *plantofa* (← fr. *pantoufle*), que ha tingut en mallorquí competidors com l'antic *xoquí* o els forans moderns *xinella*, *xanqueta*; *baiard/bajard* (← fr. *bayart*), estès pel Principat, però amb la concurrència, aquí i allà, de *civera*; *metxa* (del llum d'oli), assentat en part del català occidental, però amb la competència de *ble* i *torçada/torcida*; altres, com *vianda*, del fr. ant. *viande* 'aliments', han vist posteriorment una notable hipertròfia semàntica variada ('verdura', 'carn', 'amanida', 'pasta de sopa', etc.).

ÍNDIX GENERAL

PRESENTACIÓ	7
I. DIATOPIA	9
1. <i>La variació diatòpica en el català antic</i>	11
2. <i>Elements diatòpics en la lexicografia catalana</i>	33
3. <i>Gal·loromanisme i iberoromanisme?</i> <i>A propòsit d'antropònims catalans d'origen occità</i>	49
II. ONOMASIOLOGIA	61
4. <i>Tradició, creativitat i cultura popular</i> <i>en els noms del 'camí de Sant Jaume'</i>	63
III. DIATOPIA I NORMA	83
5. <i>Diatopismes i estàndard</i>	85
PROCEDÈNCIA DELS TREBALLS	103
ABREVIATURES	105
MAPES	107
ÍNDIX DE MOTS	141

El contingut del llibre gira entorn de la variació i l'accés de variants dialectals a la norma. S'introdueix amb una caracterització del català medieval afaiçonat per factors interns, socials, històrics i geogràfics, amb sovintejats contactes amb l'occità, particularment intensos en el rossellonès; es mostra com el veïnatge amb l'aragonès ha provocat, des dels primers segles de la colonització, algunes interferències en el valencià. S'analitza, després, la contribució a la lexicografia d'autors com Joan Esteve, Onofre Pou, Antoni Font, Pere Torra, Joan Lacavalleria i Carles Ros (segles xv-xviii), precisant-ne les fonts respectives i el grau de fidelitat a l'àrea dialectal pròpia de cada autor, una actitud que més tard es repetirà en l'obra restauradora de Fabra i els seus continuadors amb un impuls participatiu del model lingüístic. Segueix una discussió sobre l'oportunitat dels conceptes de gal·loromanisme i iberoromanisme aplicats al català, amb una nova llista d'antropònims d'origen occità. El llibre clou amb una distribució geogràfica dels noms populars de la Via Làctia amb la seva interpretació lingüística.

TEXTOS I ESTUDIS DE CULTURA CATALANA

Publicacions de l'Abadia de Montserrat